

Inhoud

Voorwoord 9

WAAROM IK? • *Kolyma* 2003 11

REIS NAAR DE RAND VAN DE WERELD • *West-Siberië* 1986–1991 31

Het dronken land 33

Helden en holbewoners 47

Een drol in het water 62

Het graf van mijn vader 73

De god van de rivier 92

Een verloren ziel 109

GOUDKOORTS • *Kolyma* 1992–1993 129

Het slapende land 131

Een andere planeet 142

De Vallei van de Witte Dood 178

De goudvelden van Soesoeman 202

Vorbij het laatste dorp aan de verharde weg 249

DROMEN VAN DE VERLOSSER • *West-Siberië* 1994–2000 281

Stalin had een brug beloofd 283

Godfathers en berenjagers 300

Hopen op betere tijden 322

OP DE KADE VAN DE HEL • *Kolyma* 2003 333

Een muur vol statistieken 335

Een nieuwe wereld 357

Een goede communist 373

Geraadpleegde literatuur 384

‘Pappa hield alleen van mij,’ vertelt Natalie trots. ‘En van Stalin,’ laat ze erop volgen. ‘Toen hij stierf had hij mijn naam op zijn lippen. “Breng mijn dochter,” dat waren zijn laatste woorden. “Breng Natasja.” Zo noemde hij mij, Natasja. En toen sloegen ze hem dood.’

Natalie is een jaar of zeventig. Grofgebouwd, een breed gezicht. Grijs krullen, verward en verwaarloosd. Ze draagt een smoezelig, paarsachtig trainingsjack over een vale grijze trui. Ze rookt onophoudelijk en drukt haar peuken uit in een lege pot oploskoffie. ‘Wij hielden van elkaar,’ zegt ze. ‘Ik kan u niets kwaads over hem vertellen. Ik was als een zoon voor hem. Hij adoreerde mij. Soms gingen we samen voetballen. Ik houd nog steeds van hem.’ Ze kijkt mij uitdagend aan en er speelt een glimlach rond haar lippen die mij in verwarring brengt.

Ik loop naar het raam van haar flat, een kamer en een keuken met een oud, vuil en vet fornuis. De muren van haar woonkamer zijn kaal. Er hangt alleen een poster van een lammetje, en een pasfotootje van haar dochter. In de hoek staat een bed.

Ik kijk naar buiten. Voor de flat ligt een ijsbaan. Een paar opgeschoten jongens spelen ijshockey met zelfgemaakte houten sticks. In het noorden liggen de besneeuwde bergtoppen van de Kolyma, het meest oostelijke deel van Siberië. Links ligt de baai van Magadan. Hij is dichtgevroren. In mei zal het ijs gaan smelten. En in augustus vriest de baai weer dicht. Het is hier twaalf maanden winter, had iemand mij verteld. En de rest is zomer.

Het is benauwd en rokerig in de kamer. De ramen zijn dichtgevroren. Het glas is wazig van het ijs.

‘Ik ben hierheen gekomen om hem te zoeken,’ vertelt Natalie terwijl ik uitkijk over de baai. ‘Ik wist dat hij dood was. Meer wist ik niet. Ik had zelfs geen foto van hem. Helemaal niets. Ik wist dat

hier veel gevangenen zaten. Misschien zouden zij mij meer over papa kunnen vertellen.'

Hoeveel vrouwen heb ik de afgelopen jaren wel niet gesproken tijdens mijn reizen door Siberië? vraag ik mij af terwijl mijn adem bevroest op het raam. Hoeveel vrouwen hebben zich niet herinnerd hoe hun vader werd gearresteerd en weggevoerd door agenten van de NKVD, om nooit meer thuis te komen?

'Ik heb nu een foto van papa,' vervolgt Natalie enthousiast achter mijn rug. Ze loopt naar een bouwvallige kast. In de onderste la bewaart zij haar persoonlijke gegevens in een grote, half open-gescheurde envelop.

Ik herinner mij Julia. Ze woonde in Voerkoeta, aan de andere kant van Siberië, zo'n 13 000 kilometer hiervandaan. Haar vader was gearresteerd op de avond van zijn verjaardag. Het was 1937, een mensenleven geleden. Maar Julia herinnerde zich nog woord voor woord hoe hij afscheid van haar had genomen en haar bemoedigend had toegesproken. 'Verlies de moed niet, meisje,' had hij gezegd toen hij werd weggevoerd. 'Twijfel niet aan jezelf. Anders zal je sterven.' Later was ze zelf gearresteerd. De dochter van een vijand van het volk, hadden ze haar genoemd. Jarenlang had ze opgesloten gezeten in de strafkampen rond Voerkoeta. Duizenden gevangenen waren gestorven in de kolenmijnen. Ze waren in ongemarkeerde massagraven gegooid. Julia had het overleefd. Rustig had ze mij haar levensverhaal verteld. Naast haar op het bed lag haar lievelingsboek *De raderen van de willekeur* van Jevgenia Ginzburg. Soms las ze erin, als ze steun nodig had van een lotgenote. Met haar kinderen durfde ze niet over het verleden te praten, vertelde ze. Ze zouden het niet begrijpen. Ze zouden het niet geloven.

Trots laat Natalie mij de foto van haar vader zien. 'Het was een kleine opdonder, vind je niet,' zegt ze lachend. Ze krijgt een hoestbui. En dan kijkt ze weer liefhebbend naar de foto van haar vader. Het is een kleine man, in uniform, met een slecht gebit, dik donker haar, donkere ogen. Hij kijkt weg van de camera. 'U kunt mij slaan,' zegt Natalie onverwachts. 'U kunt mij aan de verwarming vastbinden. Maar ik zal u niets slechts over hem vertellen. Nooit. Nooit.'

Ik herinner mij Galina. Ze woonde in een dorpje langs de rivier

de Ob. Ze was een jaar of zeventig toen ik haar voor het eerst ontmoette in haar houten huisje in de Poesjkinstraat. Dertien was ze geweest toen haar vader op 3 september 1937 door de mannen van de NKVD werd gearresteerd. Ze wist zich de datum nog exact te herinneren. Net als zijn laatste woorden: 'Ik ben onschuldig, meisje. Je moet goed je best doen op school. Dit is een misverstand. Ik kom gauw weer thuis.'

15

'Vader kwam niet meer terug,' had ze mij vechtend tegen haar tranen verteld. Later, veel later had Galina ontdekt dat hij vlak na zijn arrestatie was geëxecuteerd. Hij was begraven in een massagraf in de tuin van de gevangenis. In 1979 was de oever van de rivier waarop de gevangenis had gestaan, ingestort en de lijken waren in de rivier gevallen. Meer dan 1500 waren het er geweest, volgens Galina. En ze hadden de doden niet opnieuw begraven. De autoriteiten hadden de lijken laten fijnmalen door de schroef van een sleepboot.

Ik denk nog vaak aan Julia en Galina, aan die honderden overlevenden in Siberië die mij hun levensverhaal vertelden uit die gruwelijke periode toen miljoenen sovjetburgers gevangen werden gezet, naar strafkampen verbannen in de goelagarchipel, of geëxecuteerd.

Nu zit ik tegenover Natalie aan tafel, samen met Vladimir Soechatski, mijn vaste reisgezel met wie ik al zeventien jaar door Siberië trek, de grote rivieren volgend, luisterend naar de verhalen van de bewoners van dit gedoemde land.

Maar Natalie is anders. Haar pappa is anders. Haar verhaal is anders. Natalie is de dochter van Nikolaj Jezjov, Stalins opperbeul, het hoofd van de NKVD. Haar vader is verantwoordelijk voor de dood van honderdduizenden burgers. De naam van die kleine geuniformeerde man wiens foto Natalie zo liefdevol in haar handen houdt, die zijn Natasja leerde fietsen en haar adoreerde tot hij zelf in ongenade viel en op last van Stalin werd terechtgesteld, die naam doet nog steeds iedere Rus huiveren.

'Ik houd van hem,' zegt Natalie en ik heb weer het gevoel dat ze me uitdaagt. 'Hij heeft mij nooit iets misdaan. Mij niet. Toen de waarheid bekend werd, toen de verhalen in de krant verschenen,

was ik geschokt. Ik wist het niet. Ik was vijf jaar toen hij werd gearresteerd. Ik was nog maar een kind. Ik heb altijd van hem gehouden. Ik heb nog weinig jaren te leven. Ik sta met één been in mijn graf. Ik ga mijn mening nu niet veranderen. Nee, nee, nee,' zegt ze vastberaden. 'Njet.'

16 Ze steekt een nieuwe sigaret op en blaast de rook in mijn gezicht. Er staan tranen in haar ooghoeken maar ze kijkt mij strak aan.

Ik kijk van haar weg. Op tafel ligt een foto van Natalie en haar moeder. Natalie is een jaar of vier en zit in een rotan stoel in de tuin van haar vaders buitenhuis. Haar moeder leunt over de rugleuning, een mooie vrouw in een zomerjurk, slank, met kort, donker, krullend haar.

'Ik draag mamma's naam, Chajoetina. Mamma stierf in het ziekenhuis,' vertelt ze zonder veel emotie in haar stem. 'Ze werd vergiftigd. Ze kreeg een doos bonbons, vol luminal. Nu zeggen de mensen dat mijn vader die heeft gestuurd. Dat hij haar heeft vermoord. Ik weet het niet,' zegt ze. 'Ik hoor zo veel verhalen.'

Voor het eerst lijkt ze kwetsbaar. Ze heeft haar ogen opengesperd. Ze houdt haar handen in de lucht geheven. 'Hoe kan ik dat geloven?'

We kijken elkaar zwijgend aan. Ik heb in mijn tas het verslag van inspecteur Koezmin, een NKVD-agent die in augustus 1938 routinewijs de gasten van het National hotel in Moskou afliuisterde. In augustus betrapte hij 'kameraad Jezjovs vrouw' in de kamer van de bekende Russische schrijver Sjolochof en was getuige, zo schrijft hij in het stenografische verslag dat hij aan Jezjov overhandigde, van 'hun intimiteiten'. Jezjov was woedend over de ontrouw van zijn vrouw en gaf haar een verschrikkelijk pak slaag. Niet veel later zou hij van haar scheiden.

Ik heb medelijden met Natalie die haar vader zo fanatiek verdedigt. 'Wat was Stalin voor een man?' vraag ik om de spanning te doorbreken. 'Zag u hem wel eens?'

'Natuurlijk kende ik Stalin,' antwoordt ze. Haar zelfvertrouwen lijkt terug te keren. 'Ik noemde hem oom Josik. Dat vond hij prachtig. Dan aaide hij mij over mijn bol. Hij straalde als ik hem oom Josik noemde. Hij kwam vaak bij ons op de datsja. Hij vroeg altijd

hoe ik mij voelde. Hij was klein. Maar niet zo klein als pappa. Stalin had graag kleine mensen om zich heen.'

Ik vraag of ze ook van oom Josik hield. Ze schrikt van de vraag. 'Nee, natuurlijk niet,' zegt ze gehaast. 'Hij maakte me bang. Ik hoorde hem nooit aankomen. Hij sloop altijd. Ik schrok altijd van hem.'

Ik pak een foto uit de stapel. Stalin en haar vader lopen samen naar het Rode Plein op weg naar een militaire parade. Ze zijn geanimeerd in gesprek. 'Het is allemaal Stalins fout,' zegt ze boos. 'Hij heeft mijn hele leven verwoest. Ik raakte alles kwijt. Alles.'

17

Ze vertelt hoe ze na de dood van haar moeder en de arrestatie van haar vader in 1939, naar een kindertehuis in Penza, een stad ten zuiden van Moskou werd gestuurd. 'Zeven jaar was ik,' herinnert ze zich. 'Ik mocht alleen mijn pop meenemen. Iedereen schold mij uit. Ik werd zo hard geslagen. Ik begreep het niet. Ze noemden mij een kind van een vijand van het volk. Maar wat had ik misdaan? Ik was nog maar een kind.'

Ze praat zonder te pauzeren. Ze rookt onophoudelijk. 'Ik moest mijn ouders vergeten, zeiden ze. Maar ik miste mijn vader. Ik had geen foto van hem. Ze hebben na zijn arrestatie alle foto's van hem vernietigd. Ze hebben zijn portret uit alle boeken gescheurd. Alsof hij nooit had bestaan. Ik moest hem vergeten. Het was zo wreed. Op een dag toen ik het verdriet niet meer kon verdragen, heb ik een strop in een touw geknoopt. Ik gooide het over een tak en probeerde mijzelf op te hangen. Het touw brak en ik viel op de grond. Weet je wat ze zeiden? "Jij stom rund. Als het je gelukt was, zouden ze ons hebben gestraft." Ze sloegen me. Ze dachten alleen aan zichzelf.'

In Penza leerde Natalie accordeon spelen en na haar opleiding werd ze als muzieklerares naar Jagodnoje in de Kolyma gestuurd. 'Ik ben nooit getrouwd,' vertelt ze ongevraagd. 'Er was een jongen in Penza, een student. Hij wilde horlogemaker worden. Ik hield van hem. Maar hij wilde niet trouwen. Hij was bang. Hij wist wie mijn vader was. Iedereen was bang voor mij. Iedereen haatte mij. Maar wat had ik misdaan?' Ze kijkt mij vragend aan, alsof ik na een lang en treurig leven het antwoord moet geven.

Nikolaj Jezjov was Stalins opperbeul. Hij zuiverde de Commu-

18 nistische Partij van Stalins politieke tegenstanders. Hij zuiverde het leger. Het ambtenarenapparaat. Jezjov leidde de grote terreurcampagne die duurde van juli 1937 tot november 1938. Meer dan anderhalf miljoen mensen werden in die periode gearresteerd. Bijna 700 000 gevangenen werden geëxecuteerd op bevel van Jezjov. Meer dan 18 000 vrouwen van 'vijanden van het volk' werden gearresteerd, en 25 000 kinderen werden naar weeshuizen gestuurd.

Steeds langer werden de lijsten van 'de vijanden van het volk' die Jezjov opstelde totdat uiteindelijk het hele land, verlamd door angst en beroofd van zijn kader, tot stilstand kwam. Stalin liet hem arresteren en verving hem door Beria. Na zijn arrestatie werd Jezjov gemarteld en hij bekende 'een buitenlandse spion' te zijn, en homo-seksueel. Hij werd op 2 februari 1940 geëxecuteerd. Zijn naam verdween uit alle officiële documenten. Zijn beeltenis werd uit alle foto's weggeretoucheerd. En zijn oogappel, de kleine Natasja die hij had leren fietsen, werd volgens het decreet dat Jezjov zelf had uitgevaardigd, verbannen naar het kindertehuis in Penza als 'kind van een vijand van het volk'.

'Wat heb ik misdaan?' herhaalt Natalie opstandig.

Ik kijk in het grove gezicht van deze vrouw die haar leven lang in het barre, hoge noorden van Siberië accordeonles heeft gegeven, en mijn blik valt weer op de foto's die zij voor zich heeft uitgespreid, op het gezicht van die kleine man in zijn sobere militaire tuniek, één pas achter Stalin, op weg naar het Rode Plein. Het is 1938, het hoogtepunt van de terreurcampagne. Jezjov heeft opdracht gegeven om de NKVD te zuiveren. 15 000 agenten zijn gearresteerd. Meer dan 2000 zijn er geëxecuteerd. Jezjov lacht op de foto. Stalin lacht.

Ik herinner mij de pijn in het engelachtige gezicht van Galina als zij op de oever van de rivier de Ob aanwijst waar haar vader werd doodgeschoten. Ik hoor de broze stem van Julia als zij vertelt hoe in de bittere kou van de winternacht haar haar vastvroor aan het matras in de barak waar zij haar straf uitzat.

Jezjov, de vader van Natalie, was geen bureaucraat zoals Adolf Eichmann. Hij martelde zijn slachtoffers vaak eigenhandig, ook zijn naaste medewerkers als zij in ongenade waren gevallen. Hij schoot gevangenen persoonlijk dood en bewaarde de kogels in zijn

werkkamer. En dan liet hij zich door zijn chauffeur naar huis rijden om kleine Natalie te leren fietsen, denk ik bitter.

‘Wat heb ik misdaan?’ herhaalt Natalie weer. ‘Waarom word ik gestraft voor de daden van mijn vader?’

Ik heb geen antwoord op haar vraag. Ik heb behoefte aan frisse lucht en ontsnap uit haar benauwde, rokerige flat. In de hal trek ik mijn sneeuwschoenen aan en werp een blik in haar keuken. ‘Ik ben geen arme vrouw,’ zegt ze boos. ‘Dat weten we,’ sust Vladimir. ‘Ons leven is zwaar, Natasja.’ ‘Ja, het is zwaar,’ antwoordt ze met een diepe zucht.

19

•••

Natalie leeft van een invaliditeitsuitkering. Ze krijgt 2400 roebel per maand, een kleine 80 euro. Dat is minder dan het bestaansminimum. Slachtoffers van de politieke repressie en hun kinderen kunnen sinds 1991 gerehabiliteerd worden door een speciale overheidscommissie. Ze krijgen dan als genoegdoening een korting van 50 procent op de huur van hun woning en het gebruik van water en elektriciteit. Ze mogen gratis met het openbaar vervoer, de telefoonaansluiting is gratis, tandarts en medicijnen zijn gratis. Vladimir somt de bonussen voor de ex-gevangenen op als we de donkere trap van Natalies flat af lopen. Dan verschijnt er een enorme grijns op zijn gezicht waaraan ik in al die jaren zo gehecht ben geraakt en waarmee hij de absurditeiten in zijn land tegemoet treedt: ‘En ze hebben recht op een gratis begrafenis.’

Natalie heeft in 1995 namens haar vader rehabilitatie aangevraagd. Hij is volgens haar, het slachtoffer van Stalins terreur. En zij heeft voor zichzelf rehabilitatie aangevraagd. Zij is vervolgd als ‘kind van een vijand van het volk’.

We lopen de straat op. De wind snijdt in mijn gezicht. De ergste vorst is geweken. In de winter vriest het in Ola dertig tot veertig graden. Maar het is nu half april en soms dooit het overdag als de zon door de wolken breekt. Maar ik huiver in mijn dikke jas.

Ola is een vissersdorpje aan de Zee van Ochotsk. Het ligt zo’n 90 kilometer ten oosten van Magadan, het bestuurlijke centrum van de regio. In Ola heeft de tijd stilgestaan. Oude vrouwen in vor-

meloze jassen, het hoofd gebogen en gewikkeld in een wollen sjaal, schuifelen langzaam tegen de wind in over de spiegelgladde trottoirs. Mannen in leren jassen, het hoofd bedekt met een pet, staan somber en doelloos op straat, de handen in hun jaszakken.

20 'De meeste mensen in Ola zijn werkloos,' had de redactrice van de lokale krant *De noordelijke zonsopgang* ons die ochtend verteld toen wij het adres van Natalie zochten. 'Maar verder is het leven in Ola normaal,' had zij erop laten volgen. De verwarming had de hele winter gewerkt, had ze opgelucht verteld. Er waren geen pijpen bevroren, geen leidingen gesprongen. Niemand in Ola was deze winter gestorven van de kou. Dat was bijzonder, had ze gezegd. Het waren zware jaren geweest voor de bewoners van het vissersdorpje, die jaren van perestrojka waarin het land onherkenbaar was veranderd.

'Slecht was het,' had ze venijnig gezegd. 'Bar slecht.' En er was weinig hoop voor de toekomst. De economie was ingestort na de afschaffing van het communisme. De lokale overheid was failliet. De fabrieken waren gesloten. Het geld was op. Maar dit jaar waren er gelukkig genoeg kolen geweest in het centrale ketelhuis, alhoewel er geen geld was om de stokers te betalen. Eigenlijk was het overal zo, in de hele regio. Alleen in Magadan was het leven draaglijk.

Ze had ons naar de flat van Natalie gebracht, vriendelijk maar ongeïnteresseerd. Misschien schaamt ze zich voor de puinhoop waarin ze leeft, had ik gedacht. Voor het verval, voor de teloorgang van het arbeidersparadijs. Ik had discreet gezwegen en naar mijn voeten gekeken, niet naar de verlaten, uitgebrande flats.

Ik loop samen met Vladimir naar zee. Ik durf nu om mij heen te kijken. De supermarkt is gesloten. De ramen zijn dichtgetimmerd.

'Wie kan, ontvlucht de stad,' had de redactrice verteld. 'Vooral de jongeren trekken naar Magadan, of naar het Vasteland.' Zo had ze de rest van Rusland genoemd: het Vasteland. Het was vanuit de Kolyma alleen door de lucht te bereiken. De enige weg, door de bergen, langs de Koude Pool westwaarts naar Jakoetsk, was verwaarloosd en onbegaanbaar geworden. De bewoners van de Kolyma leefden in een isolement, afgesloten van de rest van Rusland, net als vroeger voordat de vrijwilligers en de gevangenen kwamen

om het goud te delven. Moskou was hen nu vergeten. Alle rijkdommen gingen naar de hoofdstad. Zo was het altijd geweest. Maar nu kwam er niets meer terug, geen geld, geen voedsel, geen hulp. De Kolyma is stervende.

‘De sociaal zwakkeren blijven achter in Ola,’ had ze uitgelegd in de houten barak waar de krant werd gedrukt. ‘De gepensioneerden, de invaliden, gescheiden vrouwen met kinderen. De mensen die nergens heen kunnen, die te arm zijn om te vluchten. Mensen zoals Natalie. Of ikzelf.’

21

De gevels van de flats in Ola zijn nog versierd met communistische propaganda. ‘Werk, werk, werk voor het Moederland,’ juichen stoere modelarbeiders in zomertuniek. ‘Leer, leer, leer voor het Moederland,’ beveelt Lenin vanaf de voorgevel van de lagere school. Trotse leerlingen in uniform marcheren opgewekt naar een glorieuze toekomst.

Vladimir ziet de agitprop uit het verleden al niet meer. Hij heeft zich afgesloten voor de retoriek uit die donkere periode. Ik ben nog steeds gefascineerd door het contrast tussen droom en werkelijkheid, door het verschil tussen de blijde gezichten van de arbeiders op de muurschilderingen die opgewekt naar het werk gaan en de sombere blikken van de werkloze mannen op de straathoeken.

‘Het klinkt absurd dat Natalie rehabilitatie heeft aangevraagd voor haar vader,’ geeft Vladimir toe, ‘maar spreek geen oordeel uit. Luister naar haar verhaal. Veroordeel haar niet. Probeer haar te begrijpen.’

We lopen door kniediepe sneeuw het strand op waar verroeste vissersboten wachten op een nieuwe lente. Hier arriveerden in de zomer de boten met gevangenen. Hier arriveerde Stefania, een boerendochter uit de Oekraïne, veroordeeld door Jezjov en de NKVD omdat haar vader een koelak was, een boer met eigen land en wat vee, die zich verzette tegen de gedwongen nationalisatie van de landbouw. Bijna haar hele dorp was gedeporteerd naar de Kolyma, een tocht van meer dan tienduizend kilometer, in veewagens. Tientallen dorpsgenoten waren omgekomen tijdens het transport. Het laatste stuk had zij over zee afgelegd, in het overvolle ruim van een heftig slingerende boot.

Ik heb Stefania samen met Vladimir in de jaren negentig twee keer bezocht in haar dorp Oest Omtsjoeg, 260 kilometer ten noordwesten van Magadan waar zij, in de Stalintijd, haar straf had uitgezeten in de tinmijnen van Boetoegytsjak. In het midden van de zomer waren we met een helikopter naar een tinmijn gevlogen, 22 boven op de top van een berg. We waren tijdens het filmen plotse-ling ingesloten door dikke mist. De ijzel had ons gezicht gegeseld. De filmploeg was in paniek geraakt. 'In de winter vroom het meer dan 50 graden,' had Stefania ons laconiek verteld. 'En we werkten iedere dag in de openlucht.'

Ze had de schachten laten zien waar ze de rotsblokken uithakte. Het spoor waarover ze de wagons met erts over de berghelling voortduwde. Beneden in de vallei had ze ons rondgeleid over de begraafplaats. Hier lagen duizenden gevangenen. Hele brigades lagen er in een graf.

Stefania was gerehabiliteerd. Ze had, vertelde ze bitter, 600 roebel gekregen van de regering: 'Genoeg om een emmer aardappelen te kopen.'

Ik wil Stefania nog een keer opzoeken en haar de film laten zien die wij hebben gemaakt.

•••

'Dit is zo'n wreed land,' zegt Vladimir als we uitkijken over de zee van Ochotsk. 'Oordeel niet te streng over Natalie.' Hij heeft een zwak voor deze vrouw, bekent hij. 'Ze heeft zo'n verschrikkelijk leven achter de rug. Ze was nog zo jong toen ze naar het kindertehuis werd gestuurd. Ze heeft haar hele leven gehoord: je bent uit-schot want je bent de dochter van Nikolaj Jezjov. Ze hield van haar vader. Hij had haar nooit kwaad gedaan. Maar iedereen zei dat hij een schurk was. Niemand durfde met haar te trouwen.'

'Ik moet je iets bekennen,' zegt hij als ik vraag waarom hij Nata-lie zo verdedigt. 'Ik was op bezoek bij mijn oom in Moskou. Hij is oud. Hij is tachtig. Hij was een belangrijke militair. Hij praatte nooit over het verleden. Nu hebben wij gepraat. Mijn eigen oom, de zoon van de zus van mijn vader, is de zoon van Rabinovitsj. Mijn tante was getrouwd met Rabinovitsj. En die Rabinovitsj was het

hoofd van de NKVD in Krasnojarsk. Hij was verantwoordelijk voor de repressie in die regio. Hij leidde de zuiveringen. Tot hij op een dag de namen van zijn eigen familie op de nieuwe lijst van Jezjov zag staan. Toen heeft hij zelfmoord gepleegd. Hij heeft een kogel door zijn hoofd geschoten. De zus van mijn vader is met de kinderen gevlucht. Ze hebben jaren ondergedoken gezeten. Dat vertelde mijn oom, vorige week. Ik wist het niet. Iedere familie in dit land, 23 heeft een drama meegemaakt. Niemand praat erover.'

Hij draait zich om en loopt langzaam terug naar de stad. Ik kijk nog een keer uit over de baai van Magadan. Hier arriveerde Nina in de zomer van 1943. Beeldschoon was ze, een struis blond meisje uit Litouwen. Naïef en begeerd door de NKVD-chef in haar dorp.

'Het was een engerd,' had ze ons gisteravond verteld toen wij haar opzochten in haar flat in Magadan. 'Hij had donkere, dreigende ogen en een kwade dronk. Hij wilde met mij dansen maar ik was met een andere man en ik heb hem afgewezen. "Dans met hem," had mijn vriend gezegd. "Dans alsjeblieft met hem want anders zal het noodlot ons treffen." Ik heb geweigerd,' vertelde zij.

Nina was nog steeds beeldschoon. Ze had een engelachtig gezicht, een blanke, bijna doorzichtige, rimpelloze huid en grote blauwe ogen waarmee ze me strak en onderzoekend aankeek.

'De volgende dag werd ik gearresteerd. Ik was een vijand van het volk. Ik werd naar de Kolyma verbannen, voor vijf jaar. En ik verloor mijn burgerrechten.'

Nina is nu ook gerehabiliteerd. 'Ja,' zei ze met een fluwelen stem die dwars door mijn ziel sneed. 'Ik ben gerehabiliteerd, vijftig jaar na die dansavond.'

Ze had mij voorgelezen uit haar memoires. Soms brak haar stem en staarde ze voor zich uit. Dan keek ik rond in haar kamer, naar de iconen aan de muren, het kruisbeeld, de religieuze prenten. Of naar haar gezicht. En dan las ze weer een stukje voor: hoe ze opgesloten zat in het ruim van het schip dat haar en honderden andere gevangenen naar Magadan had vervoerd, opgepakt in het ruim. Iedereen was zeeziek. Iedereen moest overgeven. Niemand mocht aan dek. In het midden van het ruim stond een groot vat. Daar moesten ze hun behoefte in doen. In het openbaar. Als het schip slingerde, en

24 het slingerde altijd, viel je erin. Ze was flauwgevallen voordat het schip in Magadan was aangekomen. Ze was pas weer bijgekomen in het kamp. Ze hadden haar een nummer gegeven. Ze hadden haar haar naam afgenomen. In het kamp had ze Karl ontmoet. Hij kwam uit België. Hij had dienst genomen bij de SS en de Russen hadden hem gevangengenomen. Hij had voor haar gezorgd. Hij had haar beschermd. Ze was zwanger geraakt en ze had zijn kind gebaard. Een dochter. Op een dag werd Karl vrijgelaten. Hij werd geruild voor een gevangengenomen Rus. Hij had haar het adres van zijn moeder in België gegeven. Ze had het in haar handschoen genaaid. Op een dag waren haar handschoenen gestolen. Ze had nooit meer iets van Karl gehoord. 'Ik heb altijd op Karl gewacht,' vertelde ze. Nina heeft nu een kleindochter die voor haar zorgt.

Wij waren de hele avond bij haar gebleven. Toen we weggingen had ze mij lang aangekeken. 'Je lijkt op Karl,' zei ze. En ze glimlachte.

•••

Voordat we die ochtend naar Ola waren gereden had ik in Magadan Sergej Jefimov opgezocht. Hij is conservator in het museum in Magadan en hij is een expert in de geschiedenis van de goelagarchiepel. Ik had hem gevraagd hoeveel gevangenen er naar de Kolyma waren gestuurd. Jefimov was op de vraag voorbereid. Tien jaar geleden had ik hem die vraag ook gesteld. Toen had hij het antwoord niet geweten en was in verwarring geraakt toen ik het cijfer van drieënhalf miljoen gevangenen had genoemd. 'Dat is onmogelijk,' had hij geschokt gezegd.

Nu heeft Jefimov de cijfers op een papiertje geschreven, op de achterkant van een kassabonnetje, niet groter dan een pakje sigaretten. Maar ze zijn dodelijk nauwkeurig.

'Officieel,' zegt hij, 'officieel waren er tussen 1932 en 1956, dat is de periode van repressie, 876 043 gevangenen in de Kolyma. 127792 gevangenen zijn in de kampen gestorven.'

Hij legt het kassabonnetje naast zich neer en staart naar zijn handen. 'Dat zijn de officiële cijfers die ik je moet geven.' Hij kijkt mij aan en zegt dan langzaam maar nadrukkelijk: 'Ik heb ook ande-

re cijfers gehoord. Ik heb van vrienden binnen de KGB gehoord dat er meer dan 2 miljoen dossiers van gevangenen zijn.'

Hij zucht. 'De waarheid zullen we nooit weten. Het is ook geen prioriteit meer om de waarheid te achterhalen,' vervolgt hij. 'We proberen nu om de burgers te voeden. De mensen zijn op zoek naar werk, naar voedsel. En wie werk heeft, is op zoek naar een nieuwe auto, of een datsja. Het verleden interesseert hun niet. Het is een afgesloten hoofdstuk in onze geschiedenis.'

Jefimov kan wel begrip opbrengen voor Natalie. 'Ze is zijn dochter. Ik zou hetzelfde voor mijn vader hebben gedaan. Jezjov krijgt nu overal de schuld van. Maar iedereen was schuldig. Stalin gaf de opdracht. Jezjov voerde haar uit. Hij kon geen nee zeggen. Hij wilde ook geen nee zeggen. Hij is vermoord door Stalin maar hij heeft natuurlijk geen recht op rehabilitatie. Maar ik begrijp Natalie wel. Tenslotte wordt er nu ook weer met respect over Stalin gesproken. De repressie wordt hem door veel mensen vergeven. Ze verlangen weer naar een sterke man die rust en orde herstelt.'

♦♦♦

Als we terugkomen in Natalies flat heeft ze haar papieren op tafel uitgespreid, alle brieven die ze schreef aan de Russische autoriteiten, en de antwoorden.

'Pappa heeft die mensen niet vermoord,' zegt ze vastbesloten. 'Hij voerde alleen zijn taak uit. Stalin gaf hem de opdracht. Pappa geloofde in Stalin. Hij vereerde hem. Toen hij stierf, had hij Stalins naam op zijn lippen. Zoveel hield hij van Stalin.'

Ze heeft tranen in haar ogen. 'Pappa was een kleine man. Hij was bang om geslagen te worden. Ze hebben hem doodgeslagen. Daarna schoten ze hem een kogel door zijn hoofd. Zo is het gegaan.'

Natalie zwijgt. In stilte roken we een sigaret.

'Hoe kon het gebeuren, Natalie?' vraag ik uiteindelijk. 'Hoe kon jouw vader zo wreed zo veel mensen vermoorden?'

'Ik weet het niet,' antwoordt ze en alle opstandigheid lijkt uit haar stem verdwenen. 'Ik kan het niet begrijpen. Hij kreeg zijn orders. Hij voerde ze uit.'

'Hij gaf ook orders, Natalie,' zeg ik voorzichtig. 'Hij gaf de op-

dracht. Hij gaf de bevelen. Hij stelde de lijsten samen van de mensen die gearresteerd moesten worden.'

'Ik begrijp nu dat mijn vader ook schuldig is,' zegt ze met zachte stem. 'Ik begrijp ook dat ze hem niet kunnen rehabiliteren. Maar ze waren allemaal schuldig. Allemaal.'

26 Ze kijkt naar de foto van haar vader en het voltallige politiebureau op het Rode Plein.

'Stalin, Kaganovitsj, Molotov, ze zijn allemaal schuldig. Maar ze geven mijn vader de schuld. Waarom praten ze nu weer over Stalin alsof hij een held is? Waarom leeft zijn dochter in weelde in Moskou en leef ik mijn leven in angst? Waarom word ik gevolgd door de KGB? Waarom wordt mijn naam niet gezuiverd? Wat heb ik misdaan? Waarom word ik niet gerehabiliteerd?

Ik besta niet,' zegt ze fel. 'Mijn dossier is zoek. En nu zeggen ze dat ik niet Jezjovs dochter ben. Dat ik een pleegkind ben. Dat papa mijn ouders heeft vermoord. Dat mamma niet mijn moeder is.'

Wanhopig begint ze in haar paperassen te rommelen. Ze kreeg een brief van de voorzitter van de rehabilitatiecommissie in Moskou. 'Beste Natalie,' schrijft hij. 'We leven met je mee. We vinden inderdaad dat je gerehabiliteerd moet worden.'

Natalie geeft me de brief. 'Lees hem zelf maar,' zegt ze boos. 'De verdomde bureaucraten.' Helaas kan niet officieel worden vastgesteld, zo laat de commissie Natalie weten, dat zij tegen haar wil in het kindertehuis in Penza is geplaatst. Ze kan niet de benodigde documenten overleggen en daardoor ontbreekt het bewijs. Haar verzoek kan dus niet in behandeling worden genomen. 'Verzamel meer documenten,' raadt de commissie haar aan. 'En beheers je emoties,' suggereert de voorzitter. 'Probeer het opnieuw. Ga in hoger beroep. Zoek je papieren. Wij kunnen niets voor je doen.'

'Niemand wil mij helpen,' zegt Natalie verdrietig. 'Waarom ik?' zegt ze zachtjes.

Ik pak een foto van de stapel en ontwijk haar blik. Natalie staat samen met een mooie, jonge vrouw in de sneeuw. 'Ja, dat is mamma.' Haar stem is vlak, haar gezicht toont geen emotie.

'Was ze een lieve mamma?' vraag ik om de stilte te doorbreken.

'Ze was er nooit,' antwoordt ze stug. 'Mamma was altijd weg. Ze

was altijd aan het werk.' Ze legt de foto terug op de stapel. 'Pappa,' zegt ze liefdevol als ze de foto van Nikolaj Jezjov oppakt. Haar gezicht straalt, als een kind zo blij.

Haar moeder bedroeg Jezjov met andere mannen, niet alleen met Sjolochof, ook Isaak Babel rekende zij onder haar minnaars. Ze moet onweerstaanbaar zijn geweest. Maar ook Jezjov was zijn vrouw niet trouw. Het is inmiddels breed uitgemeten in de Russische pers. Natalie moet het weten, de affaires met andere vrouwen, mannen en zelfs kinderen. Hij gebruikte ze allemaal. Jezjov bekende zijn uitspattingen, de bacchanalen, toen hij in de gevangenis werd verhoord nadat hij in ongenade was geraakt.

27

'Hij was zo bang om geslagen te worden,' verzucht Natalie. 'Hij bekende alles. Ook al die viezigheid.' Ja, ze kent de verhalen, geeft ze toe. Maar ze zijn niet waar. Ze zijn allemaal gelogen.

'Waarom, Natasja, heb je gevraagd om de rehabilitatie van je vader?' vraagt Vladimir. Ze heeft ons koffie aangeboden. Ze heeft water voor ons gekookt maar ze vergeet om de koffie in te schenken.

'Het was niet mijn idee,' antwoordt ze venijnig. 'Er was een historicus in Petersburg, Jevgeni Sjosjkov. Hij wilde een biografie over pappa schrijven. Hij stuurde mij een brief en stelde allerlei vragen. Nee, ik heb hem nooit gesproken. Hij is hier nooit geweest. We correspondeerden per post. Hij is invalide. En ik ben straatarm.'

Ze schiet in de lach en loopt naar haar kast. Ze rommelt in de onderste lade en legt de biografie met een klap voor mij op tafel. 'Hier,' zegt ze triomfantelijk. 'Hij schreef in een brief dat ze allemaal leugens over pappa vertelden. Sjosjkov had onderzoek gedaan in de archieven. Hij had nieuwe feiten ontdekt. Het waren allemaal leugens. Pappa was onschuldig, schreef hij.'

Ik kijk naar het omslag en durf de titel van het boek niet hardop voor te lezen: *Opravdanioe ne podlezjit*, Rehabilitatie is onmogelijk.

'Je gelooft me niet, hè?' zegt ze uitdagend. Het kan haar niets schelen, denk ik. Ik ken het boek. Ik ken de conclusies: Jezjov is dan weliswaar geen buitenlandse spion en er is ook geen bewijs dat hij zijn vrouw heeft vermoord, maar hij is wel degelijk verantwoordelijk voor de terreurcampagne. 'Hij is geen slachtoffer van het Stalinregime,' beweert Sjosjkov, 'maar een schakel in de keten van terreur.'

‘Iedereen laat hem in de steek,’ zegt Natalie opstandig. ‘Zelfs zijn eigen familie. Niemand verdedigt hem. Alleen ik.’

Er brandt nu vuur in haar ogen. Ze praat dwars door mij heen als ik vraag waarom ze de geschiedenis niet met rust wil laten.

‘Ik vulde een kruiswoordpuzzel in in de krant. Periode van extreme terreur, vroegen ze. Eén woord, veertien letters. *Jezovsjsjina*.

28 De periode waarin pappa bij de NKVD werkte. Zo wordt er over hem gesproken. Wat zou jij doen?’

Ze verheft haar stem. ‘Wat zou jij doen?’

Ze schreeuwt nu. ‘Wat zou jij doen als het jouw vader was?’

Woedend kijkt ze me aan.

‘U had kunnen zwijgen,’ zeg ik voorzichtig. ‘Uit respect voor de doden.’

Ze schudt driftig haar hoofd en schreeuwt dwars door mij heen. ‘Niemand houdt van hem. Niemand.’ Ze balt haar vuist in mijn gezicht. ‘Iedereen haat hem. Iedereen zegt: hij is de duivel. Ze noemen hem een moorddadige dwerg. En ik dan? Waarom zou ik nog langer zwijgen? Ik zat al op de bodem van de beerput. Mijn hele leven lang. Iedereen haatte mij. Niemand heeft mij nodig. Niemand houdt van mij. Niemand durfde met mij te trouwen. Waarom zou ik niet voor mijn vader vechten?’

Ze kijkt mij strak aan. ‘Zou jij je vader verloochenen?’

‘Waarom ik?’ verzucht ze en de boosheid wijkt. Ze kijkt van mij weg, een buitenlander uit een land waarvan ze de naam niet kent. Ze steekt een sigaret op en staart uit het raam.

‘Wat weet jij er nou van,’ zegt ze zachtjes als ze haar sigaret uitdrukt. ‘Waarom ik? Waarom is dit alles mij overkomen? Waarom heeft dit lot mij getroffen? Ik was nog maar een klein meisje. *Potsjemoe ja*.’

Ze staart lang naar buiten, alsof ze mij vergeten is.

•••

Ik geef Natalie een hand bij het afscheid. En wat geld om koffie te kopen. Ze neemt het dankbaar aan. ‘Je bent altijd welkom in mijn woning,’ zegt ze vriendelijk.

Ik omarm haar niet, zoals Galina, in haar dorpje op de oever van

de rivier de Ob. ‘*Potsjemoe ja*.’ Galina had die vraag ook zachtjes uitgesproken. ‘Waarom ik?’

Ik had de hand van Julia niet los kunnen laten. Minutenlang hadden wij zwijgend in de hal van haar flat in Voerkoeta gestaan, verwonderd over de wreedheid van het leven.

Deze vrouwen hadden mijn hart gestolen, net als Nina, het wonderschone meisje uit Litouwen dat had geweigerd om met de chef van de NKVD te dansen. Voor Stefania, de boerendochter die haar straf in de tinmijnen van Boetoegytsjak had uitgezeten, vlieg ik de halve wereld over om haar nog één keer te zien. 29

‘Wij Russen,’ zegt Vladimir als we de trap af lopen, ‘wij stellen ons die vraag altijd: Waarom ik?’

Hij zal die zin nog vaak herhalen, ‘*Potsjemoe ja*’, als we in onze Volga door de Kolyma rijden, over de dodenweg die de kampen in de goelagarchipel met elkaar verbindt, aangelegd door de honderdduizenden gevangenen, slachtoffers van Nikolaj Jezjov, de vader van de kleine Natasja.